

ویژه‌نامه اولین همایش بهداشت در آموزه‌های پیامبر اعظم (ص)

مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان

دوره ششم، زمستان ۱۳۸۶، ۶۰-۵۵

حفاظت محیط زیست در اسلام

دکتر عباس اسماعیلی^۱، دکتر محسن رضائیان^۲، دکتر رضا وزیری نژاد^۳، سید ضیاء طباطبایی^۴، زینت سالم^۵،
فرشته مهدیان^۵

دریافت مقاله: ۸۶/۳/۱۰ ارسال مقاله به نویسنده جهت اصلاح: ۸۶/۶/۲۲ دریافت اصلاحیه از نویسنده: ۸۶/۷/۸ پذیرش مقاله: ۸۶/۷/۱۵

چکیده

زمینه و هدف: خداوند حکیم، طبیعت را هدف‌مند و هدف‌دار خلق کرده و تمام مخلوقات را به لحاظ کمیت و کیفیت به اندازه و متناسب آفریده است. مؤید این جمله، گفتار خداوند در قرآن است که می‌فرماید "ما هر چه آفریدیم به اندازه آفریدیم" و یا در جای دیگر می‌فرماید که "زمین را هم بگستریدیم و در آن کوه‌های عظیم برنهادیم و از آن هر گیاه و نبات متناسب و موافق حکمت برویاندیم". هدف از این مطالعه بررسی و تفحص در آیات و روایات اسلامی است که در آن بر روی حفاظت محیط زیست و همچنین نقش حیاتی محیط زیست در سلامت انسان، تأکید شده است.

مواد و روش‌ها: در این مطالعه مروری، منابع اسلامی موجود در ارتباط با حفاظت محیط زیست، تحت بررسی و موضوع مورد نظر، مورد بحث و تفسیر قرار گرفته است.

یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که جهان هستی، از نظم دقیقی برخوردار بوده و تمامی مخلوقات در تعادل و تناسب و به اندازه آفریده شده‌اند و هر یک از اجزاء و عناصر خلق شده، در بقاء این کره خاکی و در نتیجه در ادامه زندگی انسان نقش دارند. بنابراین، تغییر نابجا و زیان رساندن به هر یک از اجزاء این سیستم عظیم، که در آن همه چیز در تعادل و تناسب است، سبب به خطر افتادن حیات و هستی می‌گردد. دین مبین اسلام مشحون از توصیه‌های حفاظت از آنچه که خدا خلق کرده است، می‌باشد و این به مفهوم حفاظت از زیست گاه مخلوقات یا همان حفاظت از محیط زیست است.

نتیجه‌گیری: در یک کلام می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که در جوامع اسلامی، می‌بایست با بهره‌گیری از تمامی امکانات قانونی، اخلاقی و شرعی موجود، از تخریب زیست کره و منابع حیاتی آن جلوگیری کرد.

واژه‌های کلیدی: اسلام، محیط زیست، حفاظت

۱- نویسنده مسئول) دانشیار گروه آموزشی پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان

۲- دانشیار گروه آموزشی پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان

۳- استادیار گروه آموزشی پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان

۴- مربی و عضو هیأت علمی گروه آموزشی پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان

۵- کارشناس آموزش و پرورش، هنرستان فنی و حرفه‌ای مهدوی

مقدمه

اسلام، مکتبی جامع است که در تمامی شئونات زندگی بشر، آموزه‌های ارزنده‌ای دارد، این آموزه‌ها به طور کل در درجه اول، در کلام خداوند تبارک و تعالی (قرآن کریم) تجلی یافته و در درجه دوم، در احادیث و روایاتی که از پیامبر اعظم (ص) و ائمه معصومین (ع) ذکر شده، نیز وجود دارند [۱]. به طوری که خداوند متعال در آیه ۲ سوره البقره می‌فرماید: "در [وحی بودن و حقانیت] این کتاب [با عظمت] هیچ شکی نیست؛ سراسرش برای پرهیزکاران، هدایت است" بنابراین خداوند متعال، در ابتدای کلام خود، قرآن را به عنوان یک راهنما و دستورالعمل زندگی، معرفی می‌کند. در آیه ۶ سوره انعام، کامل بودن این راهنمای زندگی را تأیید نموده می‌فرماید: "ما چیزی را در کتاب [تکوین از نظر ثبت جریانات هستی و برنامه‌های آفرینش] فروگذار نکرده‌ایم" لذا در کتاب آفرینش، هیچ چیز که در هدایت بشر لازم باشد، نادیده گرفته نشده و عالم خلقت با نظم هدفمند و از روی حکمت تدوین گردیده است. در قرآن کریم، دین مبین اسلام را دینی کامل، معرفی کرده که در تمامی شئونات زندگی بشر (اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، زیست محیطی و...) آموزه‌ها و دستورات لازم را برای هدایت انسان دارد [۲]. بخشی از این آموزه‌ها در رابطه با انسان و محیط پیرامون او است، به عبارتی دیگر، جایگاه حفاظت از محیط زیست در دین اسلام و در نزد مسلمانان چیست؟ [۳]. از آیات کلام خدا مشخص می‌شود که آن چه مخلوق اوست، هم به لحاظ کمی و هم کیفی، متناسب و به اندازه آفریده است در آیات متعددی از قرآن آمده: یقیناً برای هر چیزی، اندازه‌ای قرار داده ایم. ما هر چیزی را به اندازه آفریدیم. هر چیزی نزد او، اندازه معینی دارد. هر چیزی را آفریده و آن را به اندازه قرار داده، اندازه‌ای درست و دقیق. بنابراین بایستی به طور صحیح و درست مورد بهره برداری قرار گیرند تا از نابودی آن‌ها (چه از لحاظ کمی و چه از لحاظ کیفی) جلوگیری شود و علاوه بر آن، برای استفاده نسل‌های بعد، مورد حفاظت و نگهداری قرار گیرند [۲]. آن چه در جهان هستی و عالم خلقت وجود دارد، همگی برای رفاه انسان و شواهدی در ستایش خالق هستی می‌باشند. او تعیین کننده و

مقرر کننده تمام چیزها است، و هیچ چیز بدون حکمت و عنایت او خلق نمی‌شود [۴].

ابناء بشر باید به طرز رفتار نمایند که توازن مابین امکانات محیطی (که خداوند باری تعالی در اختیار آن‌ها قرار داده است) با نیازهای بشر برقرار گردد. این گونه می‌توان نتیجه گرفت که برقراری چنین توازنی یک وظیفه اخلاقی برای تک تک مسلمانان می‌باشد [۵]. زمین و تمامی نعمت‌های بی‌شماری که خداوند در آن قرار داده، برای نوع بشر آفریده شده است. از این نعمت‌های بی‌شمار خداوند، بایستی به طور صحیح استفاده کرد و هرگز در پی سوء استفاده از آن‌ها نباشیم چرا که استفاده صحیح از این منابع در جهت منافع بشری و سر زنده نگهداشتن آن برای نسل‌های آینده، ضرورتی انکارناپذیر می‌باشد [۶]. در قرآن کریم ذکر شده که آیا ندانسته‌اید که خدا آن چه را در آسمان‌ها و آن چه را در زمین است، مسخر و رام شما کرده، و نعمت‌های آشکار و نهانش را بر شما فراوان و کامل ارزانی داشته، و برخی از مردم، همواره بدون هیچ دانشی [بلکه از روی جهل و نادانی] و بدون هیچ هدایتی و هیچ کتاب روشنی، درباره خدا مجادله و ستیز می‌کنند. آن چه در آیات شریفه قرآن در باره منابع حیاتی و محیط زیست تأکید شده است، تلاش بشر به درست و صحیح استفاده کردن از آن‌ها می‌باشد بنابراین تغییر نابجا و زیان رساندن به هر یک از اجزاء محیط زیست، سبب به خطر افتادن حیات و هستی گردیده و منجر به نابودی منابع حیاتی و در نتیجه نابودی اشرف مخلوقات، یعنی خود انسان می‌گردد [۷].

ورود ناپاکی‌ها و آلودگی‌ها در این عالم هستی، که خداوند در آن نظم خاصی قرار داده است، باعث به هم خوردن نظم بر آن می‌شود. خداوند در آیه ۱۲ سوره محمد بر این نکته، تأکید می‌نماید که هیچ چیز را در این دنیا عبث، بدون اندیشه، بی‌هدف و بی‌ارزش خلق نکرده است. بنابراین مصرف انسان از عناصر محیط زیست باید به اندازه نیاز، و در حد اعتدال باشد طوری که توازن مابین امکانات محیطی که خداوند باری تعالی در اختیار ما قرار داده، با نیازهای بشر برقرار گردد، و سهم و حق دیگر موجودات نیز همواره در نظر گرفته شود، و الا

۶۳ بار تکرار شده است و کلمات رودخانه یا نهرها ۵۲ بار در قرآن، آمده است. سایر کلمات از قبیل چشمه ها، باران، ابرها، نگرگ با تعداد کمتری در قرآن ذکر شده‌اند [۹]. آن چه از مجموعه آیات و روایات بر می‌آید، این که اساس و منشاء حیات، آب است، در آیه ۱۱ سوره الزخرف، چنین آمده است که "هر چیز زنده‌ای را از آب آفریدیم". یکی از نکات اساسی در توجه به این نعمت الهی، نحوه تهیه و مصرف آن است که در واقع، انتساب یک نوع مدیریت تولید و توزیع به خدا می‌باشد و امروزه تحت عنوان مدیریت منابع حیاتی مطرح است. بنابراین آشنایی و بهره‌گیری از دستورات الهی، می‌تواند کمک زیادی در حفظ این ماده با ارزش نماید که بشر روز به روز به اهمیت آن بیشتر پی می‌برد [۱۰]. آب نه تنها برای حیات انسان، لازم و ضروری است بلکه برای حیوانات، گیاهان و سایر جانداران ماده‌ای حیاتی بوده و مقدار آن در جهان هستی، مشخص و معین است. خالق هستی، آن چه را که آفریده است به اندازه و متناسب آفریده، قرآن شدیداً از ضایع کردن و نابود کردن منابع، به ویژه منابع آبی ممانعت کرده است [۱۱]. هدر دادن و آلوده کردن آب در دستورات اسلامی، شدیداً قذغن شده و در آیات ۶۸-۷۰ سوره الواقعة آمده که: "به من خبر دهید آبی که می‌نوشید، آیا شما آن را از ابر باران‌زا، فرود آورده‌اید یا ما؟ اگر بخواهیم آن را تلخ می‌گردانیم، پس چرا سپاس‌گزاری نمی‌کنید؟".

هوا: هوا نیز از جمله اجزاء محیط زیست، بوده که اهمیت و ارزش آن از آب، برای زنده ماندن و ادامه حیات، کمتر نمی‌باشد. تقریباً تمامی مخلوقات برای تنفس، به هوا نیاز دارند. هم‌چنین هوا دارای عملکردهایی است که برای بشر و انسان کمتر نمایان و مشهود بوده، اما خداوند خالق آن را برای اهداف نامحدود و زیادی، آفریده است که خداوند در قرآن، بعضی از این موارد از قبیل عملیات و فرآیند گرده افشانی، را برای بشر روشن کرده است [۴]. در مورد نقش با اهمیت و حیاتی باد، قرآن می‌فرماید: "خداست که بادهای را فرستاد تا ابری را برانگیزد، پس ما آن را به سوی سرزمین مرده راندیم و زمین را پس از مردگی‌اش به وسیله آن زنده کردیم". هم‌چنین بادهای شواهد روشنی از عظمت و لطف خداوند متعالی

موجب اختلال در محیط زیست و جفای به خود نیز می‌گردد. براین مبنا، اسراف و زیاده‌خواهی در مصرف و نیز اقداماتی که باعث آلوده شدن و از بین رفتن عناصر اصلی محیط زیست گردد، مغایر با معارف اسلام و به زیان مصالح و منافع حقیقی بشر است [۵]. بر اساس آیات و احادیث می‌توان گفت که تمامی مقررات زیست محیطی، به نحوی در کلام خداوند باری‌تعالی، فرستاده او (خاتم انبیاء) و ائمه معصومین (ع) گنجانیده شده، و در واقع اساس و بنیاد علوم مختلف در دین اسلام آمده، اما استخراج و استفاده از آن‌ها بر حسب شرایط روزگار به عهده علما و اندیشمندان گذاشته شده است [۲]. هدف از این مطالعه، بررسی و تفحص در آیات و روایات اسلامی است که در آن بر روی حفاظت محیط زیست و هم‌چنین نقش حیاتی محیط زیست بر روی سلامت انسان تأکید شده است. در این پژوهش، آیات و احادیثی که در مورد اجزاء مهم و اصلی محیط زیست، شامل آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات ذکر شده است گردآوری شده و مورد بحث قرار گرفته‌اند.

مواد و روش‌ها

در این مطالعه مروری، پژوهشگران با جستجو در منابع کتابخانه‌ای و نیز بانک‌های اطلاعاتی، سعی نموده‌اند اطلاعات لازم در ارتباط با حفاظت محیط زیست و موضوعات تحت بررسی، را از قرآن کریم و منابع اسلامی موجود، جمع‌آوری، و مورد بحث و تفسیر قرار دهند.

بحث

همان گونه که در مقدمه و اهداف مطالعه صحبت شد، اجزاء مهم و اصلی محیط زیست مورد بحث ما، شامل آب، خاک، هوا، گیاهان و حیوانات بوده که به ترتیب در مورد آن‌ها بحث می‌گردد:

آب: یکی از منابع اساسی و ضروری برای انسان، آب است که بدون آن، حیات معنی و مفهوم پیدا نمی‌کند. آب در دین اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است. از آب به عنوان موهبت الهی یاد شده، که ادامه حیات را میسر کرده و باعث پاکی زمین و بشر می‌شود [۷-۸]. کلمه آب در ۴۳ سوره قرآن کریم

است، و این نشان دهنده طراحی و نظم بدون عیب و نقص عالم هستی، توسط خالق اوست [۶]. هم چنین در آیه ۵۷ سوره الاعراف آمده: "اوست که بادها را پیشاپیش [باران] رحمتش به عنوان مژده دهنده می فرستد تا هنگامی که ابرهای سنگین، بار را بردارند، آن را به سوی سرزمینی مرده می رانیم، پس به وسیله آن، باران نازل می کنیم و به وسیله باران، هر نوع میوه [از زمین] بیرون می آوریم [و] مردگان را نیز [در روز قیامت] این گونه [از لابلای گورها] بیرون می آوریم، [باد، ابر، باران، زمین، رویدن گیاهان و انواع میوهها را مثل زدیم] تا متذکر و یادآور [اراده و قدرت بی نهایت خدا] شوید". از آن جایی که عملکرد اجتماعی و بیولوژیکی تمامی موجودات به اتمسفر، وابسته است بنابراین بایستی از ورود آلودگی و ناخالصی به آن ممانعت کرد و این موضوع در مقررات اسلامی یکی از اصول، به حساب می آید [۴].

خاک و زمین: خاک از مواد معدنی موجود در پوسته زمین تشکیل شده، به طوری که اجزاء موجودات زنده (گیاهان و جانوران) از آن ها ساخته شده است. در آیه ۲۰ سوره الروم آمده: "از نشانه های [قدرت و ربوبیت] او، این است که شما را از خاکی [بی جان] آفرید؛ پس اکنون بشری هستید که [روی زمین] پراکنده و منتشرید". خاک نخستین و گران بهاترین مایه تشکیل دهنده کره زمین و منبع همه برکات و گهواره زندگی ابناء بشر، محسوب می شود [۶]. آیه ۱۴ سوره الرحمن در تأیید این مطلب، چنین می گوید: "خلق الانسان من صلصال کالفخار" انسان را از گل خشکیده ای هم چون سفال آفریدیم. خداوند تبارک و تعالی، زمین (پوشش خاک) را به عنوان "فرشی گسترده" معرفی کرده است که ابناء بشر، در آن سکنی می کنند و از نعمات و برکات آن بهره مند می شوند [۸]. قرآن، کوهها را لنگرهایی می داند تا به منظور آرامش انسان، زمین را از لرزاندن باز دارد، که این مطلب در آیه ۳۰ سوره الانبیاء ذکر شده است: "و در زمین کوههای استوار پدید آوردیم تا زمین آنان را نلرزاند، و در آن راههایی فراخ و گشاده، قرار دادیم تا [به سوی اهداف خود] راه یابند".

گیاهان و حیوانات: هیچ شک و تردیدی در اهمیت فوق العاده زیاد گیاهان و حیوانات، برای سودمند بودن وجود

نداشته و بدون حضور آن ها، حیات انسان و سایر گونه های دیگر، غیر ممکن می گردد. هیچ یک از آن ها، بی هدف و عبث، خلق نشده و وجود تفاوت های آشکار و پنهان در گیاهان و حیوانات، که به دست بشر، غیر قابل جایگزینی است، دلیل محکمی بر حکمت و عظمت باری تعالی است. گیاهان با استفاده از نور خورشید و منابع معدنی موجود در خاک و آب، به عنوان تولید کنندگان واقعی در عالم خلقت، محسوب می شوند [۴]. طوری که خداوند متعال در آیات ۲۴-۳۲ سوره عبس چنین می فرماید: "پس انسان باید به خوراکش با تأمل بنگرد. ما [از آسمان] آب فراوانی، فرو ریختیم. سپس زمین را [به صورتی] سودمند [از هم] شکافتیم. پس در آن دانه های فراوان، انگور، سبزیجات، زیتون، درخت خرما و بوستان های پر از درخت تناور و بزرگ و چراگاه رویانیدیم، تا مایه برخورداری شما و دام هایتان باشد". علاوه بر آن، گیاهان در حفاظت و جلوگیری از فرسایش خاک (که به وسیله آب و باد رخ می دهد)، نقش بسیار زیادی دارند. آن ها باعث معتدل شدن آب و هوا شده و همین طور مقدار زیادی اکسیژن برای راحت شدن عمل تنفس سایر موجودات، تولید می کنند [۴]. هم چنین امروزه اهمیت و نقش گیاهان در تشکیل بسیاری از مواد معدنی (نظیر نفت و گاز)، مشخص شده است [۴]. خداوند متعال در قرآن کریم (سوره الواقعة، آیات ۷۱-۷۳) می فرماید: "به من خبر دهید آتشی که می افروزید، آیا شما درختش را به وجود آورده اید یا ما به وجود آورده ایم؟ ما آن را وسیله تذکر و مایه استفاده برای صحرانشینان و بیابان گردان، قرار داده ایم". حیوانات، مواد اولیه را برای گیاهان و یک منبع غذایی (شیر، گوشت و...) برای انسان فراهم می کنند. در دین مبین اسلام به حیوانات و نقش آن ها در بخش های مختلف اقتصادی و اجتماعی، توجه ویژه ای شده است [۴]. خداوند متعال در سوره الانعام، آیه ۳۸ می فرماید: "هیچ جنبنده ای در زمین نیست، و نه هیچ پرنده ای که با دو بال خود پرواز می کند، مگر آن که گروه هایی مانند شمایند". به طور کلی در قرآن و احادیث، فواید گوناگون و زیاد گیاهان و حیوانات را با تعبیرهای بسیار دقیق بر شمرده اند. گیاهان و حیوانات، زیبایی خاص و جلوه های غیر قابل وصفی را به محیط پیرامون انسان

نتیجه‌گیری

به طور کلی، بشر به عنوان خلیفه خدا بر روی زمین، مسئولیت حفظ و حراست از منابع طبیعی را به عهده دارد. از نوع انسان، به هیچ وجه توقع نمی‌رود که محیط زیست خویش را تخریب کند. بنابراین زندگی انسان روی کره خاک، توأم با مسئولیتی می‌باشد که اگر وی از عهده آن، به خوبی برآید، مورد تشویق و در غیر این صورت، مورد تنبیه قرار می‌گیرد [۲]. آیه ۱۶۵ سوره الانعام، در همین رابطه است: "اگر ابناء بشر، منابع طبیعی را محافظت نمایند، از زندگی بهتری برخوردار می‌شوند و اگر آن‌ها، این منابع را مورد تخریب قرار دهند بدون هیچ شک، تنبیه به دنبال آن خواهد آمد" [۱۳]. خداوند، به ابناء بشر متذکر می‌شود، که او وارث زمین بوده و انسان مسئول، انسانی است که قدر محیط زیست پیرامون خویش، را به خوبی دانسته و آن را مورد محافظت قرار دهد و از آن، به نحو احسن بهره‌برداری نماید [۲، ۱۳]. در یک کلام می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که در جوامع اسلامی، می‌بایست با بهره‌گیری از تمامی امکانات قانونی، اخلاقی و شرعی موجود از تخریب زیست کره و منابع حیاتی آن جلوگیری کرد.

می‌دهند، که انسان با سیر کردن در آن‌ها، تازه و شاداب می‌شود [۴، ۱۲]. خداوند متعال در سوره الحج، آیه ۶۳ چنین می‌فرماید: "آیا ندانسته‌ای که خدا از آسمان، آبی نازل می‌کند، در نتیجه زمین سرسبز و خرم می‌شود، به یقین خدا لطیف و آگاه است". خورشید، ماه، ستارگان، کوه‌ها، درختان و جنبنندگان، آیات هستی و نشانگر قدرت، حکمت و جمال جمیل اویند. اگر ابناء بشر در آن‌ها اندیشه کند، رستگار خواهند شد [۴].

در زمینه مسائل زیست محیطی و منابع حیاتی در متون اسلامی، رهنمودها و دستورات ارزشمندی وجود دارد. دین اسلام با هر گونه افراط، اسراف، زیاده روی، ضایع و نابود کردن منابع حیاتی، به شدت مخالفت می‌کند، طوری که سرنوشت انسان‌ها و اقوامی که در مصرف منابع دقت نمی‌کنند و در پی تخریب منابع برمی‌آیند، چیزی جز نابودی نیست [۲، ۴، ۱۳]. هم‌چنین براساس آموزه‌های پیامبر اعظم (ص) و و ائمه معصومین، آدمی از استفاده مفرط از منابع، و تخریب محیط اطراف (جاندار و بی‌جان) نهی شده است. از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که فرمود: "تحفظوا من الارض فانها امکم". از زمین (آب و خاک و آنچه در آن هست) حفاظت کنید، به درستی که آن، مادر شماست [۱۱].

منابع

- [۱] Abu-Sway, Mustafa. "Toward an Islamic Jurisprudence of the Environment" (*Fiqh al-Bi'ah fil-Islam*). Lecture presented at Belfast mosque, February 1998. Updated 20 June 1999 <http://homepages.iol.ie/~afifi/Articles/environment.htm> (cited 14 August 2001).
- [۲] Farooq H. Islam: Environmental Protection, October 8, 2006 (Presidential Address to the Pakistan Ecology Council at the Karachi Hall, Lahore High Court Bar Association), 6 October, 2006.
- [۳] Alhilaly TH. "Islam and Ecology," trans. Keysar Trad, 1993. Updated n.d. cited 14 August 2001. <http://www.speednet.com.au/~keysar/ecology.htm>.
- [۴] Abubakr B, Abdullatif El-S, Mohamad Al-G, and Mawil S. Environmental Protection in Islam. Published on 10 Apr 2006.
- [۵] مهجور فیروز. محیط زیست از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، پاییز ۱۳۷۸، ص ۳۰۴ تا ۲۹۳.
- [۶] عسگری فریدون. منابع طبیعی از دیدگاه قرآن کریم و احادیث، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، پاییز ۱۳۷۸، ص ۴۴۶ تا ۴۳۵.
- [۷] محمدی زهره، حسینی میترا. آب از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، پاییز ۱۳۷۸، ص ۴۲۴-۴۱۳.
- [۸] میرهندی حسین، نیک‌آئین مهناز، منزلت آب و خاک از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، پاییز ۱۳۷۸، ص ۳۲۱-۳۲۱.

[9]- Hussein A. Amery Islam and the environment. Prev Document(s), 9 of 20 Next; 2007: 2-15. www.idrc.ca/en/ev-93950-201-1-DO_TOPIC.html

[10] Naser I, Faruqui AK, Biswas Y and Murad J. Water Managment in Islam, IDRC/UNU Press ISBN;0-88936-924-0: 2001.

[۱۱] علویان زهرا، فرمحمدی سیفالله. حفاظت از اکوسیستم‌های طبیعی و قوانین اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، پاییز ۱۳۷۸، ص ۳۹۵ تا ۴۰۹.

[۱۲] کرباسی حسین. نگرشی به محیط زیست از دیدگاه اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، پاییز ۱۳۷۸، ص ۴۶۵ تا ۴۸۱.

[13] Kerman S G. The Quran and the Environment, 2000.